

ارائه طرح مجتمع اخلاصیه هرات (۸۸۰ - ۸۸۶ ه.ق.)*

تاریخ دریافت: ۹۴/۱۰/۲۶

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۵/۰۷/۲۷

مریم طلائی** - وحیده عفیفی*** - اصغر فهیمی فر****

چکیده

مجتمع اخلاصیه، یکی از بزرگترین مراکز آموزشی، فرهنگی و خیریه هرات دوره تیموریان است که بین سال‌های ۸۸۰ تا ۸۸۶ ه.ق. (۱۴۷۵ تا ۱۴۸۱ م) در شهر هرات افغانستان توسط امیرعلی شیرنوایی بنا شده است. متأسفانه مجتمع اخلاصیه طی سالیان متمادی تخریب شده و در حال حاضر چیزی جز ویرانه‌هایی چند برجای نمانده است. آگاهی از ساختار مجتمع اخلاصیه که در زمره بزرگترین و مشهورترین مجموعه‌های چند عملکردی دوره تیموریان قرار می‌گیرد، برای شناخت پیشینه معماری و شهرسازی در دوره تیموری ضروری بوده و مقدمه‌ای است برای رسیدن به طرح مجتمع‌های چند عملکردی در بستر شهرسازی عصر تیموریان. این نوشتار به بررسی طرح فرضی مجتمع اخلاصیه با تکیه بر روش توصیفی و تحلیلی و براساس نگرش علمی - استدلالی با رویکرد استفاده از منابع تاریخی مبتنی بر دقت در مطالب و نکات ذکر شده در متن وقفنامه و تحلیل محتوا می‌پردازد. از بین نسخ مختلف وقفنامه، مهم‌ترین مرجع و منبع مستند درباره این مجتمع، نسخه کتابخانه ملی فرانسه می‌باشد که براساس آن می‌توان به طرح کلی از اخلاصیه و ساختار و سازمان فضایی آن دست یافت. براساس مطالعه منابع مکتوب تاریخی، چنین نتیجه می‌شود که فضاهای مجتمع اخلاصیه شامل مسجد جامع، مدرسه، دارالحفاظ، دارالشفاء، خانقاه و گنبدخانه می‌باشد و رود انجیل از میان این مجموعه می‌گذرد. همچنین مجموعه فضاهای اخلاصیه، خانقاه و گنبدخانه در جنوب رود انجیل و سایر فضاها، در شمال آن رود واقع شده است. با توجه به الگوی رایج دوره تیموری و توضیحات وقفنامه می‌توان نتیجه گرفت که غالب فضاهای این مجتمع دارای الگوی حیاط مرکزی بوده که در برخی از فضاها از الگوی چهار ایوانی استفاده شده است.

واژگان کلیدی: بازآفرینی، مجتمع اخلاصیه، رساله وقفیه، الگوی فرمی - کالبدی، طرح فرضی.

* مقاله حاضر برگرفته از طرح پژوهشی با نام «بررسی الگوی معماری مجتمع‌های چند عملکردی با رویکرد آموزشی، فرهنگی، مذهبی، نمونه موردی: مجتمع اخلاصیه هرات» که توسط نگارندگان با همکاری موسسه آموزش عالی اسرار مشهد در گروه معماری صورت گرفته است، می‌باشد.
** پژوهشگر دکتری معماری، گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
*** عضو هیئت علمی و مربی معماری، گروه معماری، موسسه آموزش عالی اسرار، مشهد، ایران (نویسنده مسئول).

Email: v-affifi@asrar.ac.ir

**** دانشیار پژوهش هنر، گروه هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

مقدمه

مجموعه اخلاصیه در اواخر قرن نهم هجری در قطعه زمینی در نزدیکی کوشک مرغنی^۱ که در جوار رود انجیل شهر هرات قرار داشت و به دستور سلطان حسین بایقرا (۹۱۲-۸۷۵ ه.ق.) به امیرعلی شیر^۲ (۸۴۴ - ۹۰۶ ه. ق) اهدا گشته بود، بنا شد (Ali-Shir Navai Waqfiyah, 1525). امیرعلی شیر نوایی یکی از مقام‌های برجسته سیاسی، فرهنگی و ادبی دوره تیموریان، اکثر دارایی‌های شخصی‌اش را با ثبت نمودن به‌عنوان موقوفات در خدمت مردم قرار داد. همین رشد موقوفات یکی از عوامل برجسته‌گسترش پایه‌های اقتصادی - اجتماعی و در نتیجه پیشرفت فرهنگی تیموریان متأخر به حساب می‌آید (Ahrari, 2015). او رساله وقفیه‌ای^۳ را درباره اخلاصیه در چهار باب محدودات، رواتب، شرایط و مواجب نوشته است. محدودات در خصوص موقعیت بنا و آنچه در هرات و توابع آن موقوفه شده اشاره نموده است. در بخش مواجب حقوق افراد موظف را بیان داشته و همچنین مقرری دریافتی هر کدام از کارکنان را. در بخش رواتب از جیره افراد در ماه رمضان و اعیاد سخن گفته و در واپسین قسمت یعنی بخش شرایط، مقررات اداری و مالی را بیان کرده است. مجموعه اخلاصیه در کنار رود انجیل واقع شده و فضاهای آن بر اساس توضیحات بخش محدودات وقفنامه، از مسجد جامع، مدرسه، خانقاه، دارالشفاء، دارالحفاظ و غیره تشکیل شده است (Ali-Shir Navai Waqfiyah, 1525).

نخستین ساختمانی که در زمین اهدایی سلطان بنیان نهاده شد، سرای خود امیرعلی شیر بود؛ اما چند صباحی پس از ساخت این قصر امیرعلی شیر دستوری مبنی بر پی افکندن مسجد، مدرسه، بیمارستان و دارالحفاظ را نیز صادر داشت. به پیرامون این مجموعه ساختمان‌ها باغی مصفا و خرم نیز افزوده شد. زکی ولیدی طوغان و فکری سلجوقی ادعان داشته‌اند که به‌رغم خرابی اخلاصیه منطقه‌ای که ویرانه‌های آن قرار دارد امروزه نیز به کوچه امیرعلی شیر اشتهار دارد (Togan, 1998). سرانجام و سرنوشت اخلاصیه بنا به مسکوت بودن منابع چندان روشن نیست. به‌نظر می‌رسد این کانون مهم دانش و دانش پژوهی اندکی پس از درگذشت امیرعلی شیر و در پی فرو غلطیدن حکومت تیموری رونق خویش را از دست داده و تخریب شد. با این‌که مجموعه اخلاصیه از ارزشمندترین تجربیات طراحی مجموعه‌های چند عملکردی با محوریت آموزشی و فرهنگی بود، اما متأسفانه به‌دلیل عدم رسیدگی و بی‌توجهی به حفظ میراث فرهنگی امروزه چیزی از آن بر جای نمانده است و در بخش عمده‌ای از زمین آن خانه‌های مسکونی جای گرفته‌اند. اثبات پابرجا نبودن ساختمان‌های اخلاصیه این است که منابع موثق و مهم دوره تیموری که در آن‌ها وضعیت اکثر بناهای پا برجای دوره تیموری در چند دهه اخیر ثبت شده است، از بناهای این مجموعه یاد نکرده‌اند^۴. تمام ویژگی‌های این مجتمع آموزشی - فرهنگی در متن وقفنامه امیرعلی شیر نوایی به خوبی بیان شده است. بررسی هر یک از ویژگی‌های آن می‌تواند موضوع پژوهش مستقلی باشد که تاکنون هیچ یک، مورد بررسی دقیق قرار نگرفته‌اند و به‌دلیل نابودی تمامی ساختمان‌های اخلاصیه، سازمان فضایی و کالبدی آن همچنان مورد سؤال است.

به‌منظور شناخت سنت‌های طراحی مجموعه‌های چند عملکردی در عصر مغولان، اکتشافات باستان‌شناسی در حیطه این مجموعه حائز اهمیت می‌نماید ولیکن با توجه به این‌که تاکنون اقدامی در این زمینه صورت نگرفته و همچنین این محدوده هم‌اکنون منطقه‌ای مسکونی در هرات است، نویسندگان بر آن شدند تا خود با بررسی این مجموعه ارزشمند پاسخ سؤالاتشان را بیابند. وقفیه امیرعلی شیر اطلاعات مناسبی را در اختیار نگارندگان قرار می‌دهد، اما این مطالب تا حدودی پراکنده می‌باشد و برای رسیدن به پاسخ در باب کشف سازمان فضایی و کالبدی مجتمع اخلاصیه باید به ترکیب و پیوند این اطلاعات با توسل به قوه تخیل و تلاش مداوم پرداخت.

۱. بیان مسأله و پیشینه تحقیق

از آنجایی که مجموعه اخلاصیه به‌عنوان یکی از بزرگترین مراکز آموزشی فرهنگی و خیریه‌ای هرات دوره تیموری می‌باشد، لذا منابع تاریخی متعددی از آن نام برده‌اند؛ اما عدم وجود بازمانده‌ای از این مجموعه و به تبع آن عدم امکان مطالعات میدانی، عرصه تحقیق و پژوهش را تنگ کرده است. این عوامل باعث شده تا به امروز چگونگی ساختار مجموعه همچنان مبهم بماند. در جست و جوی‌های فراوان نگارندگان در پی یافتن مدارک معتبر و مستندات راجع به مجتمع اخلاصیه منابع ارزشمندی به‌دست آمد. از جمله این منابع که درباره اخلاصیه اطلاعاتی هرچند مختصر به‌دست می‌دهند می‌توان به مکارم الاخلاق خواندمیر، شاهکارهای معماری آسیای میانه گالینا پوگاچونکووا، هرات تیموری تری آلن و از همه مهم‌تر به وقفنامه امیرعلی شیر که به زبان ترکی جغتایی نوشته شده است اشاره کرد^۵. در این بین برخی از محققان مانند تری آلن، گالینا پوگاچونکووا، حافظ ابرو و مهدی سیدی به ارائه طرحی کلی از این مجتمع اهتمام ورزیده‌اند. از بررسی‌های انجام شده بر روی این طرح‌ها چنین برآمد که برخی از آن‌ها صرفاً به مشخص کردن مکان اخلاصیه در جوار رود انجیل بسنده کرده و به کلیت مکان مجموعه پرداخته‌اند تا جانمایی تمامی فضاهای آن، در این بین تنها پوگاچونکووا جانمایی فضاهای اخلاصیه را هر چند با نواقصی که نگارندگان بدان پرداخته‌اند، مشخص کرده است. با مطالعه دقیق وقفنامه امیرعلی شیر، اطلاعات تمامی این طرح‌ها با متن وقفنامه که مرجع اصلی این تحقیق می‌باشد منطبق شده و نواقص هر یک از آن‌ها نیز بیان شده است.

۲. هدف و روش تحقیق

از آنجایی که کالبد مجموعه اخلاصیه تماماً از بین رفته و تاکنون اکتشافات باستان‌شناسی کاملی برای یافتن آن‌ها به عمل نیامده است، ارائه طرح بازآفرینی شده براساس متن وقفنامه با نام «کلیات امیرعلی شیر نوایی» راه‌گشای تحقیقات آینده است. پیش از این کسانی تلاش کرده‌اند که مجتمع اخلاصیه و فضاهای آن را بازآفرینی کنند و نگارندگان ضمن این که تلاش می‌کنند نواقص آن‌ها را برطرف کنند، آن‌ها خود نیز به بازآفرینی جانمایی فضاهای آن می‌پردازند. این تحقیق با تکیه به روش توصیفی و تحلیلی و براساس نگرش علمی استدلالی با رویکرد استفاده از منابع تاریخی مبتنی بر دقت در مطالب و نکات ذکر شده در متن وقفنامه و تحلیل محتوایی آن است که شامل مراحل زیر می‌باشد:

- ۱) مطالعه عمیق وقفنامه به‌عنوان مهم‌ترین منبع تحقیق و تحلیل محتوایی آن
- ۲) مطالعه دیگر منابع مکتوب تاریخی که اشاره به موقعیت قرارگیری بناهای اخلاصیه و کارهای عام المنفعه امیرعلی شیر دارد.
- ۳) بررسی مطالعات مربوط به ویژگی‌های معماری دوره تیموری با رویکرد طرح الگوی مجتمع اخلاصیه.

۳. نقد و تحلیل طرح‌های فرضی اخلاصیه

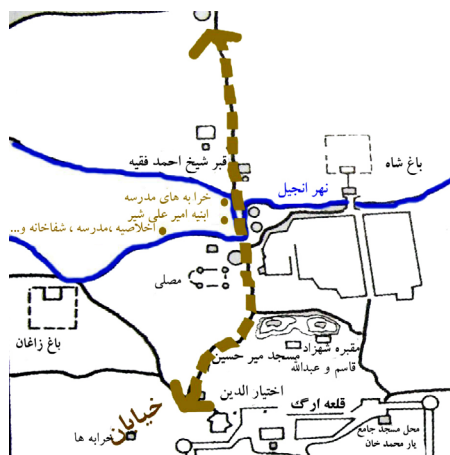
در ارتباط با مجتمع اخلاصیه اطلاعات زیادی موجود نمی‌باشد، ولیکن ارزیابی تجربیات پیشین مرحله‌ای مهم از هر بررسی تازه‌ای در این زمینه است. به همین منظور چهار نمونه از نظریات گذشته در ابتدای کار نقد و بررسی خواهد شد. گفتنی است که مرجع این نقد و بررسی اطلاعات مندرج در نسخه پاریس^۶ وقفنامه امیرعلی شیر می‌باشد. از متن نوشته وقفیه چندین نسخه شناسایی شده است که بهترین آن که اساس این تحقیق قرار گرفته است، صفحات ۳۷۱۷ (۷۴۲) الی ۳۷۸۷ (۷۵۶) از جلد دوم کلیات ترکی امیرعلی شیر نوایی است که با شماره ۳۱۷ در بخش نسخه‌های زبان ترکی کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شود. سال کتابت این نسخه ۱۵۲۶-۱۵۲۷ م (۹۳۱ ه.ق.) می‌باشد.

نگارندگان برای تشخیص نوع زبان ترکی وقفنامه از یک متخصص زبان‌شناسی در دانشگاه تبریز کمک گرفته و بعد از مشخص شدن ترکی جغتایی بودن متن از یک محقق افغان^۷ جهت همکاری در زمینه ترجمه کمک گرفته شد. هر یک از این طرح‌ها نقاط قوت و وضعی وجود دارد و اغلب آن‌ها صرفاً به تعیین محل مجموعه اخلاصیه پرداخته و راجع به جانمایی دقیقی از فضاهای آن صحبتی به میان نیاورده‌اند. در این بین حافظ ابرو در کتاب زبد التواریخ، فضاهای مجموعه را به‌طور کلی مشخص کرده و به‌صورت پراکنده نام آن‌ها را در نقشه ذکر کرده است. آلن در کتاب خود، هرات تیموری، به ارائه کروکی از جانمایی کلی مجموعه اخلاصیه و موقعیت در نقشه هرات پرداخته و موقعیت اخلاصیه را نسبت به شهر هرات به تصویر کشیده است. فکری سلجوقی در کتاب خیابان، به ارائه توضیحاتی درباره جانمایی خیابان و مصالای هرات و جانمایی مجموعه اخلاصیه پرداخته است که سیدی براساس این توضیحات طرحی کلی از جانمایی مجموعه و بناهای اطراف آن ارائه کرده است. در این بین گالینا پوکاچنکووا در کتاب شاهکارهای معماری آسیای میانه به ارائه طرح کلی مجموعه نهر انجیل در نزدیکی هرات به همراه بناهای آن و نیز جانمایی تقریبی از بناهای مجموعه اخلاصیه پرداخته است.

۳-۱- طرح حافظ ابرو (۷۶۰-۸۳۴ ه.ق.) در کتاب زبده التواریخ

در تعلیقات کتاب زبده التواریخ از هرات و موقعیت اماکن تاریخی آن کروکی ارائه شده موقعیت مجموعه اخلاصیه و بناهای آن را نیز مشخص کرده است (شکل‌های ۱ و ۲).

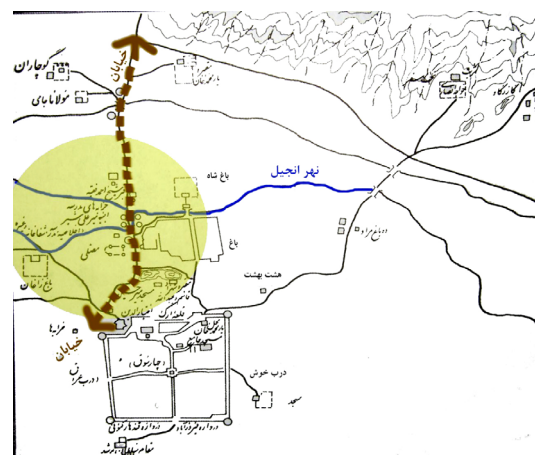
شکل ۲: بزرگنمایی موقعیت قرارگیری اخلاصیه و ابنیه امیرعلی شیر بر مبنای طرح حافظ ابرو



در این تصویر نهر انجیل و خیابان توسط نگارندگان شاخص شده است.

(Hafez Abru, 2001)

شکل ۱: موقعیت برخی از اماکن تاریخی شهر هرات



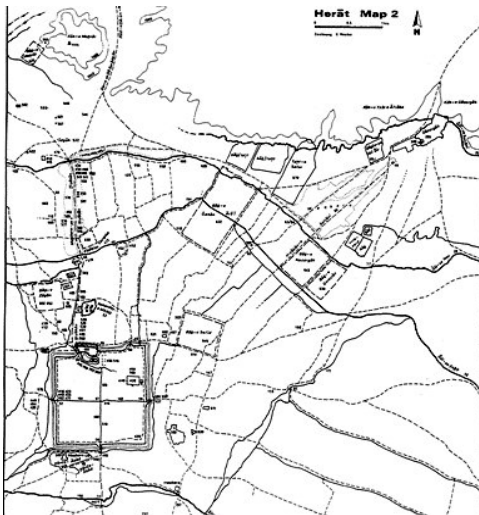
(Hafez Abru, 2001)

در این کروکی موقعیت رود انجیل و نیز خرابه‌های مدرسه، انسیه امیرعلی شیر، مدرسه و شفاخانه و سایر بناهای آن در سمت چپ خیابان مشخص شده است. این درحالی است که جانمایی دقیقی از این فضاها صورت نگرفته و صرفاً موقعیت کلی آن‌ها تعیین شده است؛ در صورتی که با توجه به متن وقفنامه، اخلاصیه در کنار رود انجیل در سمت راست خیابان قرار داشته است. حافظ ابرو مکان کوشک مرغنی را نزدیک مکانی که آب انجیل وارد هرات می‌شود، می‌داند. مجموعه به تنهایی در این مکان نمی‌تواند موقعیت داشته باشد چون در زمان حافظ ابرو عبارت مرغنی به مکان مشخصی اطلاق نمی‌شده بلکه به تمام محدوده اطراف ساختمان کوشک باستانی اطلاق می‌شده است. علاوه بر این موقعیت مدرسه و خانقاه نزدیک مدرسه سلطان حسین باقرا (۹۱۲-۸۷۵ ه.ق.) و همچنین مجموعه بناهای گوهرشاد در نظر گرفته شده است که به نظر می‌رسد این عبارت امیرعلی شیر که با خانقاه از هر مسجدی کمی فاصله داشته است، در نظر گرفته نشده است. به‌علاوه این که او در وقفیه به خیابان هیچ اشاره‌ای نکرده است.

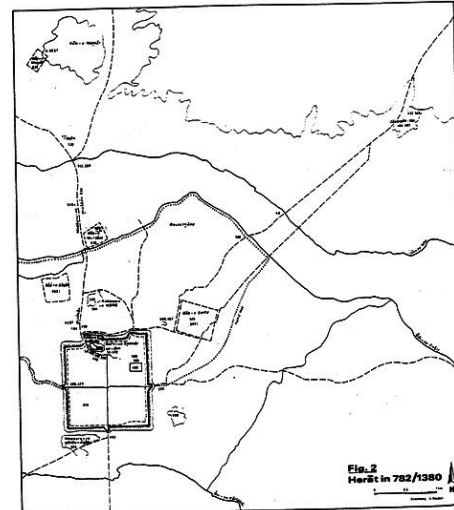
۳-۲- طرح فرضی تری آلن^۱

با توجه به نقشه سال ۸۵۰ ه.ق. هرات که توسط آلن در سال ۱۹۸۳ تهیه شده است می‌توان موقعیت حدودی مجموعه اخلاصیه و کوشک مرغاب را مشخص نمود. با توجه به این نقشه می‌توان دید که او تمامی مجموعه اخلاصیه را در شمال رود انجیل مکان‌یابی کرده است (شکل‌های ۳ و ۴) (Allen, 1986) و از باغ مرغنی جدا نموده است در حالی که با توجه به وقفنامه امیرعلی شیر مسجد جامع، مدرسه و سرای امیرعلی شیر و دارالشفاء در شمال رود انجیل قرار داشته و خانقاه در جنوب رود انجیل و نیز جنوب شارع عام واقع شده است^۱ (شکل ۵).

شکل ۴: نقشه هرات در سال ۸۸۶ ه.ق. موقعیت مجموعه اخلاصیه



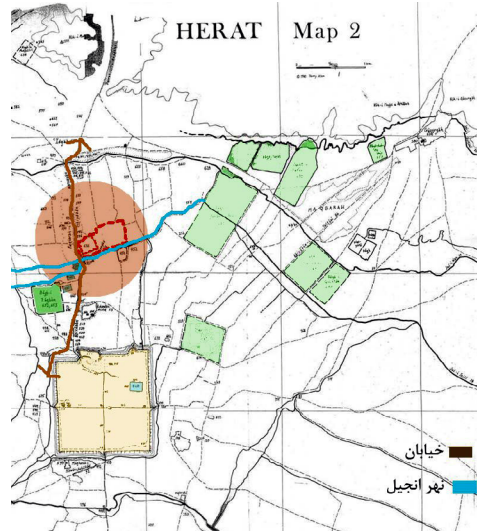
شکل ۳: نقشه هرات در سال ۸۵۰ ه.ق. موقعیت باغ (کوشک) مرغنی



(Allen, 1983)

در این شکل می‌توان جانمایی مجتمع اخلاصیه را که در این سال در داخل شهر هرات قرار گرفته است، مشاهده نمود (Allen, 1983)

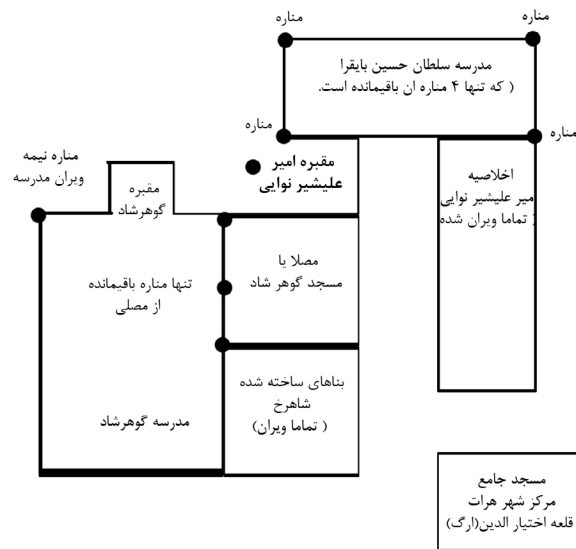
شکل ۵: موقعیت اخلاصیه در کنار رود انجیل و خیابان



۳-۳- طرح فرضی مهدی سیدی (۱۳۳۲ ه.ش.) براساس توضیحات فکری سلجوقی (۱۳۴۷-۱۲۸۸ ه.ش.)

فکری سلجوقی در کتاب خود تحت عنوان خیابان، به بیان توضیحاتی از موقعیت خیابان در هرات و مکان مجموعه اخلاصیه، مدرسه سلطان حسین بایقرا، مسجد و مدرسه گوهرشاد و چند بنای دیگر پرداخته که مهدی سیدی (۲۰۰۷) در کتاب مسجد و موقوفات گوهرشاد بر اساس این توضیحات کروکی از هرات ارائه کرده است (شکل ۶). که در آن مجموعه اخلاصیه در همسایگی و جنوب مدرسه سلطان حسین بایقرا در جوار شرقی مسجد گوهرشاد، مقبره گوهرشاد، بناهای ساخته شاهرخ و نیز در ضلع شرقی خیابان هرات و در شمال مسجد جامع و مرکز شهر هرات جانمایی شده است.

شکل ۶: کروکی تقریبی خیابان و مصلاهای هرات براساس توضیحات فکری سلجوقی در کتاب خیابان جانمایی مجموعه اخلاصیه و همجواری‌های اطراف آن



(Seyedi, 2007)

در این کروکی موقعیت رود انجیل مشخص نشده در حالی که در وقفنامه امیرعلی شیر ذکر شده که رود انجیل این مجموعه را به دو قسمت تقسیم می‌کرده است که برخی بناها در شمال رود و برخی در جنوب آن قرار می‌گیرند، همچنین فضاهای مجموعه اخلاصیه و موقعیت هر یک از آن‌ها در این کروکی لحاظ نشده است و آنچه که حائز اهمیت است تناسب این مجموعه که شامل فضاهایی نظیر مسجد مدرسه، حمام، مجموعه مسکونی، خانقاه و غیره می‌باشد، نسبت به مدرسه سلطان حسین بایقرا و سایر بناهای مشخص شده در آن است، رعایت نشده است.

۳-۴- طرح گالینا پوگانچنکووا^{۱۱} (۲۰۰۷-۱۹۱۵ م.)

گالینا پوگانچنکووا در کتاب خود با نام شاهکارهای معماری آسیای میانه، دو مجموعه ریگستان در سمرقند و اخلاصیه هرات، که هر دو از مجموعه‌های چند عملکردی می‌باشند را با هم مقایسه کرده است. او همچنین در این کتاب بناهای مجموعه اخلاصیه را دو به دو گروه‌بندی کرده و چنین ذکر می‌کند: مسجد قدسیه و دارالحفاظ، مدرسه اخلاصیه و خانقاه خلیصه که گنبد (بنای گنبددار) مختص نماز جمعه در مجاورتش بود، حمام صفائیه و بیمارستان صفائیه و نیز گروهی از بناهای مسکونی و خدماتی که انسیه نامیده می‌شد. او ذکر کرده که کلیه این بناها در میان باغی طراحی شده قرار داشتند و نهر انجیل از دو طرف باغ جریان داشت و جوی‌هایی (اریق) که از آن جدا می‌شدند، حوض‌های مجموعه را تغذیه می‌کردند (Pugachenkova, 2008). این در حالی است که در وقفنامه امیرعلی شیر ذکر شده است که رود انجیل از میان مجموعه اخلاصیه می‌گذشت. در این وقفنامه اطلاعاتی راجع به انسیه که سرای خود امیرعلی شیر به همراه چندین خانه دیگر بوده است ارائه نمی‌شود، ولی پوگانچنکووا در عین حالی که انسیه را جانمایی کرده دلیل مستندی برای مکان یابی این فضا در جنوب رود انجیل و در کنار خانقاه خلیصه و گنبدخانه ارائه نمی‌دهد. این مسأله باعث شده است که طبق کروکی او، مجموعه اخلاصیه توسط رود انجیل به دو قسمت نسبتاً مساوی که در شمال آن بناهای دارالحفاظ مدرسه اخلاصیه و مسجد قدسیه و در جنوب، خانقاه خلیصه و گنبدخانه قرار گیرند (شکل ۷). در وقفنامه امیرعلی شیر از پلی صحبت به میان می‌آید که خانقاه را در جنوب انجیل به بخش شمالی آن متصل می‌سازد که در این کروکی به این پل اشاره‌ای نشده است. مسأله دیگر جانمایی دارالحفاظ نسبت به مدرسه است. بر مبنای وقفنامه امیرعلی شیر به گنبدی که در حد شمالی مدرسه وجود داشت دارالحفاظ می‌گفتند در حالی که در طرح کلی مجموعه نهر انجیل که پوگانچنکووا ارائه کرده است ارتباط این بخش با مدرسه به درستی مشخص نشده است.

شکل ۷: طرح کلی مجموعه نهر انجیل در نزدیکی هرات به همراه بنای اطراف



از آنجایی که اصل کتاب به زبان روسی بوده و در ترجمه فارسی آن نیز اطلاعات تصویر به زبان اصلی کتاب می‌باشد، لذا نگارندگان حروف روسی را به انگلیسی برگردانده و فضاها را با نام‌های به‌دست آمده منطبق کرده‌اند (Pugachenkova, 2008).

۴. بررسی طرح اخلاصیه

۴-۱- معماری و شهرسازی دوره تیموریان

دوره ایلخانیان و تیموریان از دوران‌های باشکوه و عظمت طراحی، ساخت فضاها و بناهای معماری ایرانی-اسلامی است که از نظر سبک‌شناسی جزو سبک آذری و به‌عنوان حلقه واسط سبک معماری رازی به اصفهانی است. معماری ایران در سده چهاردهم بر پایه شکل‌ها و ساختمان‌های سلجوقی بود ولی در سایه تسلط شخصیت‌های مغولی مقیاس و عظمت تازه‌ای یافته بود. به همین ترتیب معماری ایرانی در سده پانزدهم به شکل‌های اصلی مغولی با مهارت بیشتر ادامه داد (Pope, 2009). بعضی از مساجد این دوره نیز با شکل‌های سنتی ساخته می‌شدند نظیر مسجد گوهرشاد در مشهد براساس نوع چهار ایوانی تناسب را باز هم تشدید می‌کرد (Hillenbrand, 2008). کاربرد معماری دوره تیموری را ممکن است به سه دسته تقسیم کرد: محل سکونت، محل تجارت (و صنعت) و بناهای خیریه. بیشتر آثار موجود از جمله بناهایی است که کاربرد امور خیریه دارد. این ابنیه که با مصالح با دوام‌تر ساخته شده زیر نظر اوقاف نگهداری می‌شوند. این بناها عبارت‌اند از: مساجد، خانقاه‌ها، آرامگاه‌های مختلف، کتابخانه‌ها، مسکین خانه‌ها، بیمارستان‌ها و انواع و اقسام آب انبارها (Wilber, 1996). در دوره تیموریان بنابه تحولات فرهنگی، همراه با رونق اقتصادی ابعاد جدیدی در طراحی شهری پدیدار شد. حمایت روزافزون از ساخت مکان‌هایی که همان نقش فرهنگسرا را ایفا می‌کردند باعث اشاعه فرهنگ و هنر شده و دوره تیموری را به یکی از نقاط عطف در معماری و شهرسازی مبدل می‌کند (Jamal Al Din, 2015). گسترش آرامگاه‌ها و زیارتگاه‌ها و ساخت باغ‌های برون و درون شهری، احداث خیابان‌ها با اهداف و کارکردهای متنوع شهری، ساخت و تعریف بدنه‌های شهری از مهم‌ترین رویدادهای کالبدی شهرسازی تیموریان است (Blair & Bolum, 2007; Hillenbrand, 2008; Necipoglu, 2001; Wilber, 1996).

دوره تیموری اندیشه‌هایی را که در قرون پیشتر در حد قوه باقی بود را بیشتر به فعلیت رساند. معماری دوره تیموری به‌دلیل وسعت قلمرو تیموریان، جایگاه ویژه و اثرگذاری در معماری دوره اسلامی داشته است. در این دوره نیز همانند دوره مغول رسم ساختن خانقاه و مدرسه و همچنین بناهای تدفینی یادمانی که همگی قابلیت استفاده به‌عنوان اماکن عبادی را داشتند که از توجه برابر و در خور به معماری مسجد می‌کاستند (Hillenbrand, 2010). تطابق عملکردی نزدیک میان مسجد و مدرسه، احداث بنیادهای مرکب و یا استفاده از یک بنا برای چند هدف مشخص را تشویق می‌کرد (Ibid, p. 246). تا جایی که مجموعه‌های عظیم چند عملکردی با مرکزیت یافتن فضاهای دینی آموزشی شکل گرفتند. مجموعه‌های چند عملکردی گاه در مقیاس شهر، همانند ربع رشیدی و شنب‌غازان در تبریز و گاه در مقیاس‌های کوچک‌تر مانند مجتمع اخلاصیه در هرات و یا در قالب کالبدهایی متشکل از مسجد-مدرسه و محل اسکان طلاب شکل می‌گرفتند. ایجاد خیابان‌هایی با کارکرد اقتصادی و بازرگانی و نیز تفریحی و زیارتی همانند «خیابان» در هرات، از موارد مهم در شهرسازی دوره تیموری محسوب می‌شود. در این بین از نوآوری‌های حائز اهمیت در طراحی شهری تیموریان می‌توان به ساخت بناها و مجتمع‌هایی که به‌لحاظ ساختار و عملکرد در نوع خود بی‌نظیراند و از ساخت کتابخانه‌هایی در باغ‌ها و مقابر، خانقاه‌ها و لنگرها که از مراکز مهم فرهنگی این دوره محسوب می‌شوند در کنار مجتمع‌های زیارتی، آئینی و نیز مجتمع‌های اقامتی و فرهنگی که از ترکیب مدرسه، خانقاه، مسجد باغ و کاروانسرا و دکانچه حاصل می‌شد، نام برد (Esfazari, 1959; Tabibi, 1989).

سیما و منظر شهر هرات در دوران شاهرخ و بایقرا را می‌توان سیمای فرهنگی- مذهبی نامید. مدارس، خانقاه‌ها، کتابخانه‌ها و باغ‌های متعدد در این دوره شکل گرفت. بیشتر توسعه شهری هرات در دوران حسین بایقرا در ناحیه بیرونی دروازه‌های شهر شکل گرفت. هرچند که سازمان فضایی اخلاصیه برگرفته از معماری و شهر سازی دوره تیموری می‌باشد و مشابهت‌های زیادی با شهر ربع رشیدی به لحاظ کارکرد دارد (Nemati, 2014)، با این حال به‌لحاظ مقیاس، بر خلاف ربع رشیدی نه یک شهر، بلکه یک مجموعه چند عملکردی محسوب می‌شود. به دلیل فقدان مبانی نظری کاملاً محسوس به‌منظور ارائه طرح مجموعه اخلاصیه، ایشان به گمانه‌زنی‌هایی مبنی بر اصول شهرسازی ایرانی- اسلامی با تأکید بر اصول شهرسازی دوره تیموریان متوسل شدند.

۴-۲- جهت‌گیری و نحوه استقرار مجموعه اخلاصیه براساس وقف‌نامه امیرعلی شیر

امیرعلی شیر نوایی (۸۴۴ - ۹۰۶ ه.ق.) در وقفیه شرح داده است که «در سال ۸۸۰ حضرت سلطان در نزدیکی کوشک مرغاب فقیر را زمینی عنایت فرمودند که در آن زمین سرای و باغچه برای خود بسازم، و حقاً زمین خوش آب و هوایی بود و جوی انجیل از کنار آن جاری می‌شد. سی جریب از آن زمین را دیوار کشیده سرایی در آن ساختم، این قطعه زمین در نواحی شمالی هرات بین حد جنوبی گازرگاه و شهر موقعیت داشته است، در سمت پایین در جهت شهر جوی انجیل جریان داشته است» (Ali-Shir Navai Waqfiyah, 1525). به‌نظر می‌رسد که با توجه به مکان قرارگیری این زمین در کنار رود انجیل از آب و هوای خوبی برخوردار بوده است. در مجالس‌النفائس ذکر شده است که چون عمارت کوشک مرغاب سخت حزن‌انگیز و کهنه بود امیرعلی شیر آنرا با خاک یکسان کرده و به‌جای آن مسجد و مدرسه‌ای بنا نهاده بود. متأسفانه امروزه از مجموعه اخلاصیه چیزی بر جای نمانده است. محل آن خانه مسکونی ساخته شده است و امکان عکس‌برداری از خانه‌ها وجود ندارد. این مجتمع با مسجد گوهرشاد، مقبره امیرعلی شیر، مدرسه گوهرشاد و مقبره سلطان حسین بایقرا همگی امروزه به نام مصلاي هرات یا مصلاي گوهرشاد شناخته می‌شوند. نگارندگان صرفاً توانستند از بام مقبره گوهرشاد از وضع موجود این مجموعه تصاویری را تهیه کنند (شکل‌های ۸ و ۹).

شکل ۸: تصویر هوایی از هرات کنونی



شکل ۹: موقعیت کنونی مجموعه اخلاصیه



محل مجتمع را همراه با چند مناره باقی مانده از مدرسه بایقرا و نیز مقبره امیر علی شیر نشان می‌دهد.

۴-۲-۱- سرای امیرعلی شیر نوایی

این سرای زیبا همتراز با قصرهای سلطان بود (Babur, 2009). سرای شخصی امیرعلی شیر را انسیه نامیده و اشاره می‌کند که شامل چندین خانه بوده است. با این حال امیرعلی شیر جزیباتی در باره اقامتگاهش در وقفیه ارائه نمی‌دهد.

۴-۲-۲- مسجد جامع

این مسجد که به قدسیه^{۱۲} نیز اشتهار داشت چنانچه از منابع بر می‌آید در زمره مهم‌ترین و پر شکوه‌ترین بناهای شهر هرات به‌شمار می‌آمده است. بر اساس وقفیه، امیرعلی شیر مسجدش را در گوشه جنوب‌غربی حصار باغ ساخته است (Ali-Shir Navai Waqfiah, 1525).

۴-۲-۳- مدرسه اخلاصیه

بر مبنای متن وقفنامه، مدرسه‌ای که در اخلاصیه ساخته شد را اخلاصیه نامیدند. «این مدرسه چون از روی خلوص ساخته شد موسوم به اخلاصیه شد». مسجد در غرب مدرسه واقع بوده است و قبله مدرسه در جهت غرب آن قرار داشته است. همچنین جوی انجیل در امتداد جنوبی قسمت خارجی مدرسه جریان دارد (Ali-Shir Navai Waqfiah, 1525). به‌نظر می‌رسد این عبارت حاکی از آن است که مدرسه هم در داخل حصار باغ بوده است. در حد شمالی مدرسه یک گنبد وجود داشته که امیرعلی شیر این بخش را دارالحفاظ می‌نامد^{۱۳}.

۴-۲-۴- بیمارستان و حمام

از بیمارستان و حمامی که بابر (۸۸۸ - ۹۳۷ ه.ق.) آن‌ها را شفائیه و صفائیه نام می‌گذارد (Babur, 2009) امیرعلی شیر در وقفیه مطلبی یاد نمی‌کند^{۱۴}.

۴-۲-۵- خانقاه اخلاصیه

براساس وقفیه خانقاه در مقابل مدرسه اخلاصیه قرار داشته است^{۱۵}. مورخ معروف دوران تیموری خواند میر (۸۸۰ - ۹۴۲ یا ۹۴۳ ه.ق.) نیز اشاره دارد بر این‌که در مقابل مدرسه قرار داشته است. امیرعلی شیر تصریح می‌کند که این خانقاه در جنوب معبر عمومی (شارع عام) بوده است که این معبر به مدرسه گوهرشاد می‌رسد (Ali-Shir Navai Waqfiah, 1525). امیرعلی شیر در وقفنامه بیان داشته که سطح بین این دو ساختمان به‌خوبی سنگفرش شده تا مردم در رفت و آمد بین آن دو مشکلی نداشته باشند^{۱۶} (Ibid). در سمت جنوبی خانقاه یک گنبد وجود داشته و از آنجایی که خانقاه و مسجد خیلی به هم نزدیک نبوده‌اند امیرعلی شیر بیان می‌دارد که «گنبدی در آن خانقاه بنا شد که در روزهای برف و باران مردم محله‌های آن محدوده در آنجا نماز جمعه بگذارند» (Ali-Shir Navai Waqfiah, 1525). امیرعلی شیر این خانقاه را خلاصیه نامیده چرا که بنایی است خالی از تظاهر و خودنمایی و در آن فکر انسان از مزاحمت در امان است.

۴-۲-۶- باغ‌ها و بوستان‌ها

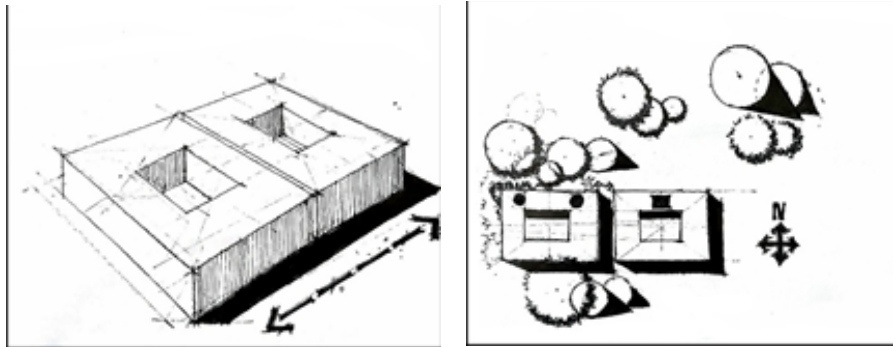
برابر با متن وقفنامه تمامی عمارت‌های مجتمع اخلاصیه را باغ‌های پر درخت و انواع گیاهان و گل‌های زیبا احاطه می‌نمود^{۱۷}.

۵. ویژگی‌های اخلاصیه براساس یافته‌های تحقیق و ارائه طرح بازآفرینی شده

با عنایت به مطالعات و بررسی متن وقفنامه می‌توان نتیجه گرفت که مجموعه اخلاصیه شامل فضاهای مدرسه، مسجد جامع، حمام، دارالشفاء و خانقاه و باغ‌ها و بوستان‌ها بوده که جانمایی فضاها و سازمان فضایی آن‌ها در دو بخش صورت گرفته است و نیز با توجه به الگوی کالبدی رایج دوره تیموری و توضیحاتی که در وقفنامه در خصوص صفه‌های موجود در مدرسه و حیاط دارالشفاء و حوض واقع در آن و حیاط مسجد جامع آمده می‌توان نتیجه گرفت که این سه بنا احتمالاً با الگوی حیاط مرکزی ساخته شده‌اند. از این مطالعه نتایج زیر نیز حاصل شده است:

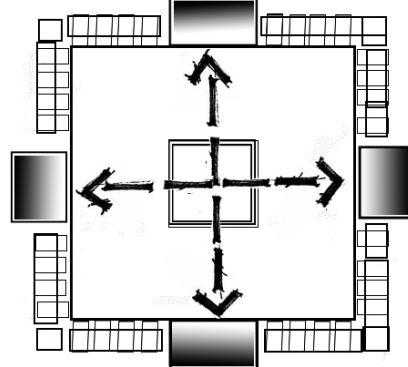
۱- از آنجایی که نظام تربیتی در تمام دوران اسلامی موضوعی جدا از زندگی اجتماعی نبوده است، لذا در دوره‌های مختلف دوران اسلامی فضاهای آموزشی به گونه‌ای در تلفیق و همجواری با کاربری‌های مذهبی بوده‌اند. بر این اساس منطبق با متن وقفنامه اخلاصیه بیانگر آنست که مسجد و مدرسه در این مجتمع در کنار هم بوده‌اند (شکل ۱۰). این در حالی است که سایر طرح‌های ارائه شده از سوی افراد مختلف که ذکر شد، به همجواری این دو فضا اشاره‌ای نکرده‌اند و تنها پوگانکوا مدرسه را با فاصله از مسجد در طرح خود جانمایی کرده است.

شکل ۱۰: با توجه به عدم انفکاک مسایل آموزشی و دینی در دین اسلام، کاربری مذهبی مانند مسجد و آموزشی مانند مدرسه، در کنار یکدیگر شکل می‌گرفتند



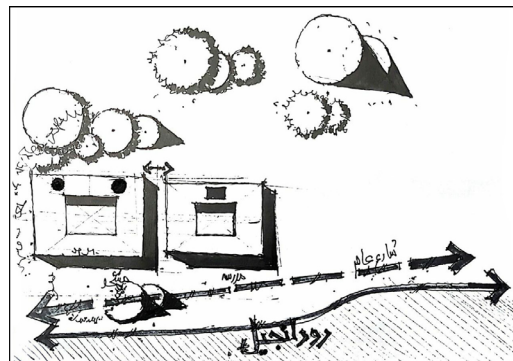
۲- با عنایت به اشاراتی که در خصوص وجود صفت‌هایی در مدرسه اخلاصیه در وقفیه شده و با توجه به الگوی حیاط مرکزی در معماری تیموری، مدرسه اخلاصیه در این مجتمع دارای الگوی حیاط مرکزی می‌باشد و با توجه به وجود گنبد دارالحفاظ و صفت‌های جانبی احتمالا دارای الگوی چهار ایوانی نیز هست (شکل ۱۱). در این بین پوکاچنکوا صرفاً توده فضاها را در طرح خود مشخص نموده و اشاره‌ای به وجود حیاط مرکزی نکرده‌است.

شکل ۱۱: الگوی حیاط مرکزی و چهار ایوانی در معماری تیموری که مبنای ساماندهی کالبدی مدرسه اخلاصیه نیز می‌باشد.



۳- براساس مطالب وقفیه امیرعلی شیر مسجدش را در گوشه جنوب غربی (حذقله) حصار باغ ساخته است. همچنین امیرعلی شیر در وقفیه تصریح می‌کند که مسجد در غرب مدرسه واقع بوده و قبله مدرسه در جهت غرب آن قرار داشته است (شکل ۱۲). پوگا چنکوا در طرح خود مدرسه را در شمال غرب مدرسه جانمایی کرده و سایر محققان نیز به چگونگی همجواری این دو نپرداخته‌اند.

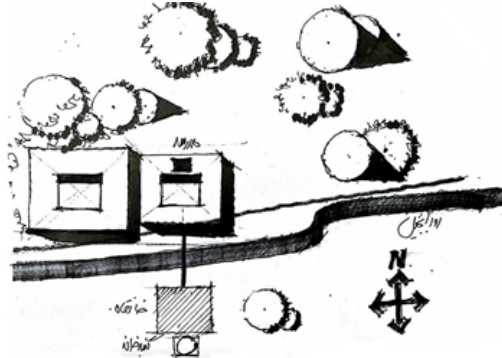
شکل ۱۲: قرارگیری مسجد در غرب مدرسه و نیز موقعیت کلی آن‌ها در جنوب غربی باغ می‌باشد.



۴- براساس وقفیه، خانقاه در مقابل مدرسه اخلاصیه موقعیت داشته است. امیرعلی شیر تصریح می‌کند که این خانقاه در جنوب معبر عمومی (شارع عام) بوده است که این معبر در امتداد گوشه جنوبی جوی انجیل کشیده شده است تا این که به مدرسه گوهرشاد می‌رسد. بدین ترتیب خانقاه در مسیر راه عمومی واقع شده بود و جوی انجیل در بین خانقاه و سایر بناهای اخلاصیه واقع شده بود. در خصوص موقعیت خانقاه و گنبد خانه‌ای که در جنوب آن واقع بوده، با توجه به این که

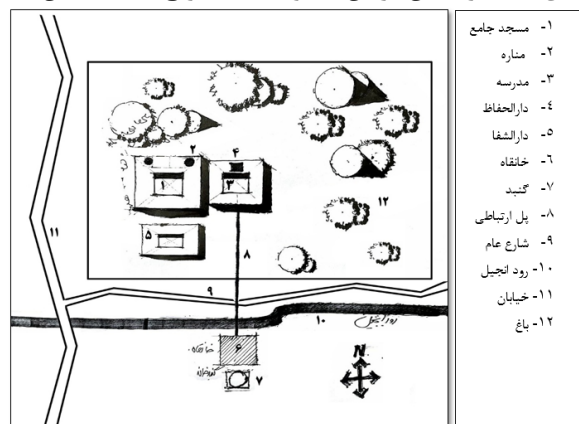
گنبدخانه مطابق با آنچه در وقفیه بیان شده برای برگزاری نماز جمعه بوده و با وجود مسجد جامع در این مجموعه، می‌توان نتیجه گرفت که بین مسجد، مدرسه و خانقاه باید فاصله زیادی وجود داشته باشد که این فاصله زیاد دلیل ساخت گنبدخانه برای برگزاری نماز می‌باشد و گواهی بر جدا بودن خانقاه از مجموعه می‌باشد (شکل ۱۳).

شکل ۱۳: قرارگیری خانقاه و گنبدخانه در جنوب مدرسه و موقعیت قرارگیری آن دو نسبت به شارع عام و رود انجیل



۵- از بیمارستان و حمامی که بابر آن‌ها را شفائیه و صفائیه نام می‌گذارد، امیرعلی شیر اصلاً در وقفیه یاد نمی‌کند. از نوشته خواندمیر پی برده می‌شود که بیمارستان در غرب مدرسه و جنوب مسجد علی شیر موقعیت داشته است. عمده فضاهای اخلاصیه در شمال رود انجیل قرار گرفته که شامل مسجد جامع، مدرسه، دار الحفاظ و دارالشفاء می‌باشد و سایر فضاهای آن مانند خانقاه و گنبد در جنوب رود انجیل جای گرفته‌اند و با پلی به فضاهای مذکور که در بالای رود انجیل قرار دارند متصل شده‌اند.

شکل ۱۴: طرح بازسازی شده براساس فراین و شواهد استخراج شده از متن وقفنامه و سایر منابع



با رجوع به طرح‌های پیشین و بررسی آن‌ها، نکات حائز اهمیت و نیز نواقص آن‌ها مدنظر قرار گرفت. همچنین با بررسی دقیق وقفیه امیرعلی شیر و توضیحات آن راجع به هر یک از بناهای مجتمع اخلاصیه، سعی شد تا ضمن رفع نواقص طرح‌های گذشته، به ارائه ساختار فضایی اخلاصیه پرداخته شود (شکل ۱۴).

۶. نتیجه‌گیری

مجموعه اخلاصیه در شهر هرات، در حد شمالی رود انجیل توسط امیرعلی شیر نوایی، از بزرگان علم و ادب و فرهنگ دوره تیموری ساخته شده است. امیر علی شیر در این نوشته شرح می‌دهد که چگونه زمینی را به‌دست آورده و به چه ترتیب مجموعه اخلاصیه را در آن ساخته است. او همچنین مکان و موقعیت برخی از ساختمان‌ها و چگونگی مدیریت و نگهداری از مجموعه را نیز شرح می‌دهد، و آنچه را که به‌عنوان وقف برای پشتیبانی مجموعه و تأمین مصارف آن تعیین کرده، بیان می‌دارد. متأسفانه امروزه چیزی جز ویرانه‌هایی از اخلاصیه بر جای نمانده است. در این بین افرادی سعی در ارائه طرحی از این مجتمع کرده‌اند که عمدتاً در راستای جانمایی کلی این مجموعه بوده است. تمامی این طرح‌ها توسط نگارندگان مورد بررسی و نقد قرار گرفت.

طرح مجموعه اخلاصیه با عنایت به سازمان فضایی شهرهای ایرانی- اسلامی در دوره تیموری و با تأکید بر طراحی مجتمع‌های چند عملکردی در این دوره با برخی تفاوت‌ها به‌دست آمد. با توجه به مطالعه در زمینه شهرهای دوره تیموری و مهم‌تر از آن براساس توصیفات وقفیه چنین نتیجه شد که فضاهای این مجتمع که عبارت‌اند از: مدرسه، مسجد جامع،

خانقاه، دارالحفاظ، دارالشفاء و گنبدخانه، در دو بخش در شمال و جنوب رود انجیل قرار گرفته‌اند. در این بین بابر، از فضاهایی با نام شفائییه و صفائییه، که همان بیمارستان و حمام می‌باشند یاد می‌کند و این در حالی است که امیرعلی شیر در وقفنامه خود نامی از این دو فضا نمی‌برد. برخلاف نمونه‌های مشابه این مجتمع، از وجود برج و بارو و حصار در اطراف فضاهای اخلاصیه در وقفیه صحبتی به میان نیامده است. تمامی فضاهای این مجموعه در آن زمان، در خارج از حصار شهر هرات قرار گرفته بودند. از میان آن‌ها خانقاه و گنبد خانه در جنوب رود انجیل واقع شده‌اند و توسط پلی به بخش شمال رود و سایر فضاها مرتبط می‌شوند. با توجه به همجواری گنبدخانه با خانقاه که محل برگزاری نماز جمعه بوده، در عین وجود مسجد جامع در این مجموعه، چنین بر می‌آید که میان خانقاه و سایر فضاهای اخلاصیه فاصله قابل توجهی وجود داشته است و لزوم ساخت محلی برای برپایی نماز را مهم می‌نماید. مدرسه اخلاصیه که از مهم‌ترین مراکز آموزشی آن عهد به‌شمار می‌رفت، همانند بسیاری از مدارس دوره تیموری در ارتباط تنگاتنگ با مسجد بوده و در دل خود فضایی با نام دارالحفاظ را جای داده است. با توجه به الگوی کالبدی رایج در زمان تیموری در زمینه طراحی مساجد و مدارس و نیز با توجه به توضیحاتی که از حیاط مسجد و مدرسه در وقفنامه آمده است، می‌توان نتیجه گرفت که الگوی غالب بناهای اخلاصیه دارای حیاط مرکزی بوده و بعضاً چهار ایوانی می‌باشند.

شکل ۱۵: تصویر صفحه اول وقفیه امیرعلی شیر نوایی نسخه پاریس



پی‌نوشت

۱. در ترجمه خلاصه وقفیه در مقدمه تذکره مجال النفائس اشتباهاً کوشک مرغاب ترجمه شده است (Navai, 1525).
۲. برای اطلاعات بیشتر در مورد زندگانی امیر علی شیر نوایی (رک ۱: خواندمیر غیاث الدین بن همام الدین، (۱۳۶۰)، مکارم الاخلاق ه.ق. به تصحیح عبدالغفار بیانی، کابل، مطبعه دولتی؛ ۲: بارتولد، (۱۳۴۶)، زندگانی سیاسی میر علیشیر نوایی، ترجمه میر حسین شاه کابل، انجمن تاریخ افغانستان؛ ۳: شگفته، صغری بانو، شرح احوال و آثار فارسی امیرعلی شیر نوایی، (۱۳۸۷)، تهران، الهدی؛ ۴: نور احراری عبدالعلی، (۱۳۹۳)، امیرعلی شیر نوایی هرات: احراری.
۳. وقفیه امیرعلی شیر در نسخه‌های متعددی ذکر شده است که از آن جمله می‌توان به نسخه کتابخانه ملی ملک که به کوشش علی اصغر حکمت در بخش‌هایی از مقدمه تذکره مجالس النفائس ترجمه مختصری از آن را آورده است و نیز نسخه کتابخانه مجلس تهران و کلیات امیرعلی شیر، نسخه کتابخانه ملی پاریس اشاره کرد. بهترین این نسخه‌ها که اساس این تحقیق قرار گرفته است، صفحات ۳۷۱ (۷۲۴) الی ۳۸۷۸ (۷۵۶) از جلد دوم کلیات ترکی امیرعلی شیر نوایی است که با شماره ۳۱۷ در بخش نسخه‌های زبان ترکی کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود. سال کتابت این نسخه ۱۵۲۶-۱۵۲۷ م. (۹۳۱ ه.ق.) است.
۴. برای بررسی این موضوع (رک: ۱. ویلبر دونالد و گلوبک لیزا، (۱۳۷۴)، معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه کرامت الله افسر و محمد یوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور؛ ۲. اوکین برنارد، (۱۳۸۶)، معماری تیموری در خراسان، ترجمه علی آخشینی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی)
۵. این نوشته یک نثر کلاسیک ادبی به زبان ترکی جغتایی به‌شمار می‌رود (رک: نوایی، امیرعلی شیر (۱۳۲۷)، محاکمه اللغتین، ترجمه تورخان گنج‌ای، تهران: نامشخص)
۶. نسخه‌های دیگر از متن وقفیه امیرعلی شیر: ۱. نسخه شماره ۵۵ کتابخانه ایالتی لنینگراد از کلکسیون خانیکف (رک: کاتالوگ آنلاین کتابخانه ملی روسیه: www.nlr.ru/eng) و نسخه کتابخانه ملی ملک که استاد علی اصغر حکمت ترجمه فارسی مختصری از آن را در مقدمه تذکره مجال النفائس آورده است (نوایی، ۱۳۶۳: کب- که) و نیز نسخه شماره ۹۹۸۷-۱۰ کتابخانه مجلس تهران (رک: فهرست آنلاین نسخ خطی دیجیتال کتابخانه مجلس www.dlib.ical.ir).
۷. جناب آقای فرهاد احراری که نگارندگان با ایشان در همایش بین المللی آثار، خدمات و اندیشه‌های امیرعلی شیر نوایی آشنا شدند و از کمک‌های ایشان بهره برده و همچنین جناب آقای دکتر آرش قراقرزلو که از دست‌اندرکاران برگزاری همایش امیر علیشیر بودند و نگارندگان را در یافتن منابع مرتبط با امیر علیشیر بسیاری یاری رساندند.
8. Terry Allen
۹. "در مقابل این مدرسه اخلاصیه در حد جنوبی شارع عام خانقاهی ساخته شد که برای دوام دولت سلطانی هر روز در آن خانقاه به فقرا و مساکین اطعام و هر سال برای محتاجان سالیانه داده می‌شود" (ص: کا).
۱۰. که این خانقاه در جنوب معبر عمومی (شارع عام) بوده است (p. 751).
11. Galina Pougatchenkova
۱۲. وجود مسجد در داخل حصار باغ توسط خواند میر هم تأیید شده است (Khand Mir, 1993) بابر (۲۰۰۹) اشاره می‌کند به این‌که مسجد قدسیه یک مسجد جامع بوده است ولی در عین حال امیرعلی شیر به‌طور واضح نوع مسجد را در وقفیه مشخص نمی‌کند (Bayani, 2008).
۱۳. در طرف شمالی مسجد گنبدی ساخته که آن را دارالحفظه می‌نامند (وقفیه امیرعلی شیر نوایی، ۱۳۶۳: کا). خواند میر نیز اشاره می‌کند که موقعیت مدرسه به مسجد متصل بوده و دارالحفاظ در شمال آن واقع شده است (Khand Mir, 1993, p. 196).
۱۴. با این حال از نوشته خواند میر در می‌یابیم که بیمارستان در غرب مدرسه و جنوب مسجد قرار گرفته بود (Khand Mir, 1993) برخی تاریخ نگاران و از جمله آنان شیرین بیانی گذشته از اهمیت پزشکی شفاییه آن‌را از جهت هنر و فن معماری و تزئین کم نظیر دانسته است.
۱۵. امیرعلی شیر این خانقاه را در نزدیکی مدرسه اخلاصیه بنیان نهاده و آن‌را به انواع زینت آراسته بود (Khand Mir, 1993).
۱۶. خواند میر اشاره می‌کند که جوی انجیل در میان مدرسه و خانقاه جریان داشته است (Khand Mir, 1993) و خیابان سنگفرشی که بدان اشاره شد مانند پلی بر روی جوی انجیل ارتباط مدرسه و خانقاه میسر می‌نموده است.
۱۷. این باغ‌ها شهرتی همسان و هم‌تا با چهارباغ شاهرخیه هرات یافته بودند (Vasefi, 197).

References

- Ahrari, F. (2015). *The Ikhlasiyya Complex: An Educational, Cultural and Charitable Construction of Amir Ali Shir in Herat*. Naghshe Harf-e Khodi, Ferdowsi University, Mashhad, Iran.
- Ali-Shir Navai, A. (1525). *Koliat Amir Ali Shir Navai- Waqfiyah* (Turkish), 2. Paris National Library.
- Allen, T. (1986). *Timurid Herat*. Wisebaden: Dr.Ludwig, Reichert Verlag.
- Babur, Z.M. (2009). *Baburname*. (S. Yarqin, E.d). Ministry of Foreign Affairs Diplomacy Institute Publication, Kabul.
- Balali Oskoi, A., Key Nejad, M.A., & Noghrekar, A.B. (2010). Hypothetical Plan of Rab'-e-Rashidi. *Soffe*, 20(50), 51-76.
- Bayani, Sh. (2008). *A window to the History*. Asatiri Publications, Tehran.
- Blair, Sh., & Bolum, J. (2007). *The Art and Architecture of Islam*. (Y. Azhand, Trans.). Tehran: Samt Publication.
- Esfarazi, M. (1959). *Ruzat al Janat fi Owsaf-e Madinat-e Herat*. (M.K. Emam, E.d). Tehran University Publication, Tehran, Iran.
- Fekri Saljoughi, A.B. (1964). *Khiyaban (An Area in Herat and its History)*. Jami Forum Poblcation.
- Hillenbrand, R. (2008). Aspects of Timurid Architecture in Central Asia. *Journal of Golestan Honar*, 14.
- Hillenbrand, R. (2010). *Islamic Art and Architecture*. (A. Eshraghi, Trans.). Tehran: Rozane Publication.
- Jamal Al Din, Gh. (2015). *Principles and Concepts of Islamic Urbanism (Timurid: Samarkand.Herat)*. The National Conference on Iranian- Islamic Architecture and Urbanism. Gilan Payame Noor University, Rasht, Iran.
- Khafi, Sh. (2001). *Zobdat-o Tavarikh*. (K. Haj Seyed Javadi, Trans.). Tehran: Vezarat Farhang va Ershad Islami.
- Khand Mir, Gh. (1993). *Masar-o Al Moluok*. Rasa Cultural Services Institute Publications, Tehran.
- Khand Mir, Gh. (1999). *Makarem-o Al Akhlagh*. Vezarat Farhang va Ershad Islami, Tehran.
- Masson, M., Pugachenkova, G., & Rogers, J. (1978). *Shakhri Syabz pri Timure i Ulug Beke*. Shahr-i Sabz from Timūr to Ūlūgh Beg, Iran.
- Mir Khand, M. (2001). *Rowzat-o Al Safa fi Sirate Anbiya v Al molook-o Al Kholafa*. Asatir Publication, Tehran.
- Nacipoglu, G. (2001). *The Topkapi Scroll, Geometry and Ornament in Islamic Architecture*. (M. Qayyoomi Bidhendi, Trans.). With an Essay on the Geometry of the Muqarnas, Rozane Publications, Tehran.
- Navai, A. (1525). *Koliyat Amir Ali Shir Navai*. National Library of France, 2.
- Navai, A. (1984). *Tazkerat-o-Almajales-o- Alnafaes*. (A.A. Hekmat, Trans.). Manoochehri Publication, Tehran.
- Nemati Limai, A. (2014). *Investigating the Political Life and Evolution of the Scientific, Cultural, Social and Economic Reports of Amir Ali Shir Navai*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs Diplomacy Institute Publication.
- O'Kane, B. (1982). *Timurid Architecture in Khurasan*. Mazdā Publishers in Association with Undena Publications.
- O'kane, B. (2007). *Timurid Architecture in Khurasan*. (A. Akhsini, Trans.). Astan Quds Publication, Mashhad.
- Pope, A. (2009). *Iran Architecture*. (Gh. Sadri Afshar, Trans.). Tehran: Akhtaran Publication.
- Pugachenkova, G. (2008). *Central Asian Architectural Masterpieces- fourteenth and Fifteenth Centuries AD*. (S.D. Tabaei Aghdaei, Trans.). Tehran: Farhangestan Honar Publication.
- Sabtelni, M. (2016). *Amir Ali Shir Navai and his Era*. (j. Abbasi, Trans.). Ferdowsi University Publication, Mashhad.
- Saeid Niya, A. (2000). Research in Rabae' Rashidi. *HONAR-HS-YE- ZIBA Journal*, 7, 49-60.
- Seyedi, M. (2007). *Mosque and Endowment of Goharshad*. Kume Publications, Qom.
- Shokoohy, M. (1989). The Shrine of Imam-i Kalan in Sar-i Pul, Afghanistan. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 52(2), 306-314.
- Soltan Zade, H. (1985). *History of Iran Schools*. Tehran: Chap Azar Publications.
- Tabibi, A.B. (1989). *History of Herat during the Timurid Period*. Tehran: Hirmand Publications.
- Vasefi, M.A. (1970). *Badaye-o-Al Vaghaye*. Tehran: Iranian Culture Foundation Publication, 1.
- Velidi Togan, A.Z. (1998). *Amir Ali Shir Navai (The Greatest Turkish Literary Character)*. Name Parsi, 10, 39.
- Wilber, D., Golembek, L., & Held, R. (1996). *The Timurid Architecture of Iran and Turan*. (M.Y. kiyani, & K. Afsar, Trans.). Cultural Heritage Organization, Tehran.

